Emil Calda

Subfaktoriály ve středoškolské kombinatorice

Učitel matematiky, Vol. 2 (1994), No. 3, 17–19

Persistent URL: http://dml.cz/dmlcz/152738

Subfaktoriály ve středoškolské kombinatorice

Emil Calda, MFF UK Praha

V následujících řádcích se pokusíme ukázat, jak lze přístupným a časově nenáročným způsobem seznámit středoškolské studenty se subfaktoriály a jak znalost tohoto pojmu může přispět ke zvýšení zájmu o kombinatorické úlohy.

Permutace z *n* prvků je na střední škole definována jako *n*-členná variace z *n* prvků, tj. jako sestavená z daných *n* prvků tak, že každý se v ní vyskytuje právě jednou. Někdy však bývá užitečnější chápat permutaci z *n* prvků jako prosté zobrazení *n*-prvkové množiny na sebe, např. permutaci $(3,2,4,1)$ lze považovat za zobrazení množiny $\{1,2,3,4\}$ na sebe určené předpisem, který zapíšeme ve tvaru $\begin{pmatrix} 1, & 2, & 3, & 4 \\ 3, & 2, & 4, & 1 \end{pmatrix}$: obrazem každého prvku horního řádku je prvek stojící pod ním v řádku dolním. Říkáme též, že permutace $(3,2,4,1)$ zobrazuje *1* na *3*, *2* na *2*, *3* na *4* a *4* na *1*, o prvku, který je danou permutací zobrazen sám na sebe, budeme často mluvit jako o prvku samodružném (ve výše uvedené permutaci to je prvek *2*). Je zřejmé, že permutace, jejíž všechny prvky jsou samodružné, existuje jediná pro každé *n* - je to permutace $(1,2,3,\dots,n)$. Nám však půjde o to, určit počet permutací z *n* prvků, ve kterých žádný prvek samodružný není, jedná-li se o permutace z prvků *1,2,3,...,n,* pak to jsou zřejmě právě ty permutace, ve kterých na prvním místě není *1*, na druhém *2*, ..., na *n*-tém není *n*. Pro ilustraci určeme tyto permutace pro $n = 1,2,3,4$ výčtem:

permutace z jediného prvku, která jej nezobrazuje na sebe, neexistuje,

permutace ze dvou prvků *1, 2*, která žádný z nich nezobrazuje na sebe, existuje jediná - je to permutace $(2,1)$,

permutace ze tří prvků *1, 2, 3,* které žádný z nich nezobrazují na sebe, existují právě dvě - jsou to permutace $(2,3,1)$ a $(3,1,2)$,

permutací ze čtyř prvků *1, 2, 3, 4,* které žádný z nich nezobrazují na sebe, existuje právě devět - jsou to permutace $(2,1,4,3)$, $(2,3,4,1)$, $(2,4,1,3)$, $(3,1,4,2)$, $(3,4,1,2)$, $(3,4,2,1)$, $(4,1,2,3)$, $(4,3,1,2)$, $(4,3,2,1)$.

Označíme-li S_n počet permutací z *n* prvků, které žádný z nich nezobrazují na sebe, zjistili jsme právě, že je $S_1 = 0$, $S_2 = 1$, $S_3 = 2$, $S_4 = 9$.

Hodnoty S_n pro $n > 4$ se obvykle získávají ze vztahu

$$S_n = n! \sum_{k=0}^{n} \frac{(-1)^k}{k!},$$

který se odvozuje na základě principu inkluze a exkluze. Naštěstí však můžeme tyto hodnoty získat i způsobem jiným, takže se bez tohoto principu obejdeme a nemusíme s ním studenty seznamovat. Známe-li totiž S_1 a S_2, můžeme libovolné S_n pro $n \geq 3$ určit z rekurentního vztahu

$$S_n = (n-1)\ (S_{n-1} + S_{n-2}),$$

jeho odvození je pěkným příkladem kombinatorické úvahy. Před tím však můžeme studenty ještě upozornit na to, že stejný rekurentní vztah platí i pro $n!$, neboť je

$$n! = (n-1)\ [(n-1)! + (n-2)!]\ ,$$

jak se snadno ověří úpravou pravé strany. Studenti by měli sami přijít na to, proč hodnoty S_n a $n!$ jsou různé, i když pro ně platí stejný rekurentní vzorec - je to způsobeno různými počátečními podmínkami : $1! = 1$, $2! = 2$, ale $S_1 = 0$, $S_2 = 1$. To, že pro čísla n! a S_n platí stejný rekurentní vztah, je jedním z důvodů, proč čísla S_n bývají nazývána subfaktoriály.

Ukážeme nyní, jak lze výše uvedený rekurentní vztah pro S_n dokázat. Představme si proto, že jsme pro $n \geq 3$ utvořili všech S_n permutací z prvků $1, 2, 3, \dots, n$, v nichž není žádný prvek zobrazen sám na sebe, a rozložme je do skupin podle toho, který prvek je v těchto permutací na prvním místě. Protože v těchto permutacích není žádný prvek samodružný, mohou v nich na prvním místě být pouze prvky $2, 3, \dots, n$, nikoli však 1. Těchto skupin je tedy $n-1$ a je zřejmé, že každá obsahuje stejný počet permutací. Označíme-li počet permutací v libovolné takové skupině písmenem p, máme tak :

$$S_n = (n-1)p\ .$$

Číslo p určíme tím způsobem, že zjistíme počet permutací, které začínají zvoleným prvkem, třeba číslem 2. Tyto permutace pak rozlišíme podle toho, zda na jejich druhém místě je či není číslo 1. Permutací, v nichž je na prvním místě 2 a na druhém 1, je zřejmě S_{n-2}, neboť jejich první dvě místa jsou obsazena a žádný z prvků na zbývajících $n-2$ místech nesmí být samodružný, takže je lze na tato místa rozmístit S_{n-2} způsoby. Permutací, v nichž je na prvním místě 2 a na druhém místě není 1, je -jak je snadno vidět - právě tolik, kolik je permutací, v nichž je na prvním místě 1 a na druhém není 2, těchto permutací je však S_{n-1}. Je tedy počet všech permutací, v nichž žádný prvek není samodružný a které začínají číslem 2, roven $S_{n-1} + S_{n-2}$, a podle toho, co bylo řečeno výše, platí

$$p = S_{n-1} + S_{n-2}\ .$$

Dokázali jsme tak, že pro všechna $n \geq 3$ platí

$$S_n = (n-1)\ (S_{n-1} + S_{n-2})\ .$$

Užitím tohoto vztahu můžeme postupně určit S_n pro libovolné přirozené číslo n, takže číslo S_n můžeme považovat za známé pro všechna n. Následující příklady, kterými můžeme užití subfaktoriálů ilustrovat, není tedy nutno dovádět až do numerického výsledku.

1. Kolika způsoby může být šest dopisů zařazeno do šesti obálek tak, aby každý byl v nesprávné obálce ? /S_6/

2. Kolika způsoby lze na šachovnici 8x8 rozmístit osm stejných mincí tak, aby v každé řadě i v každém sloupci byla právě jedna a žádná nebyla na zvolené diogonále ? /S_8/

3. Kolika způsoby si může šest osob vybrat ze šesti různých párů rukavic dvě rukavice tak, aby jedna byla pravá, jedna levá a nepatřily přitom k témuž páru ? /$6!S_6$ /

4. Kolika způsoby lze osmi barvami obarvit šachovnici 8x8 tak, aby v žádné řadě nebyla dvě políčka téže barvy a v žádném sloupci nebyla dvě políčka téže barvy sousední ? /$8!(S_8)^7$/

5. Kolika způsoby je možno přestavět desetičlenný zástup tak, aby právě tři osoby zůstaly na místě ? /$\binom{10}{3}S_7$/

6. Kolika způsoby lze k obdélníkovému stolu s n židlemi podél každé z jeho dvou delších stran rozesadit n manželských párů tak, aby všichni muži seděli na jedné straně stolu a proti žádnému z nich neseděla jeho manželka ? /$2.n!S_n$/

TŘÍDY

B. Henry

Co je to za dobu
kdy tolik záleží na tom
zda ten či onen
má desitku
jedenáctku
dvanáctku

A kde jsou ty časy
kdy vůbec nebylo důležité
zda ten či onen
má před sebou
desítku
jedenáctku
dvanáctku
ale zda ta či ona
má jedničky
dvojky
trojky